
Владимир Божиновић
(Докторанд Филолошког факултета Универзитета у Истанбулу)

ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ БЕЛГРАДКАПИ (BELGRADKAPI) У ИСТАНБУЛУ У СВЕТЛУ НОВИЈИХ ИСТРАЖИВАЊА

Анстракт: У раду се расправља о историјату локалитета цркве Богородице Белградкапи у Истанбулу. Полази се од тезе да су у овом делу града били настањени Срби који су пресељени у Истанбул након пада Београда под османску власт 1521. године. Данашња црква код Београдске капије цариградских зидина потиче из прве половине 19. века, али нема сумње да је подигнута на месту знатно старије грађевине. Овде се вероватно некада налазио ромејски манастир чији корени сежу до 6. века и времена цара Јустинијана на шта указује један капител који се чувао у порти цркве. Такође, на јужној фасади данашње цркве постоји натпис исклесан у ћирилици који је у претходној литератури био погрешно ишчитан, па је предложено ново тумачење истог.

Кључне речи: Истанбул, црква Богородице Белградкапи, манастир Св. Маманта, Београдска капија, Београдска махала, уметник Силјан, село Врбен

О цркви Богородице Белградкапи из 19. века, која се налази у близини истоимене капије цариградских зидина, у нашим научним круговима се дуго времена није расправљало. Томе су свакако допринели догађаји из 1955. године када је у ноћи између 6. и 7. септембра девастиран велики број православних храмова.¹ Те ноћи запаљена је и црква код Београдске капије. Пожар је захватио дрвену таваницу објекта и читав ентеријер цркве је изгорео. Међу изгубљеним старинама које су се чувале у храму биле су и четири престоне иконе са ликовима Христа, Богородице, Св. Николе и Св. Јована које су, према предању, почетком 16. века донете из Београда. На једној од њих постојао је и делимично сачуван натпис на словенском језику. Предање о пореклу тих икона везано је за догађаје који су се одиграли непосредно након пада Београда под османску власт 1521. године. Тада је наредбом султана Сулејмана I велики број поробљеног становништва пресељен у Цариград. Извори наводе да су Београђани том приликом са

¹ Током нерета страдала су 2 манастира, 8 агиазми и 71 црква. Z. Toprak, *Altı-yedi eylül olayları, Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi cilt 1*, (İstanbul 1993), 214.

Сл. 1 Остаци цркве из 19. века на локацији Београдског села, фото: аутор

Fig. 1 The remains of the church from the 19th century on the site of the Belgrade village, photo: author

собом понели реликвије (Свете Петке и царице Теофано) као и највећу градску светињу и паладијум Београда – чудотворну икону Пресвете Богородице.² Наведене светиње чувале су се у Успенском манастиру, односно цркви Београдске митрополије пре него што је претворена у џамију и прикључена вакуфу султана Сулејмана.

Сматра се да је један део досељеника из Београда настањен у градској четврти до самих зидина у делу Истанбула који данас носи назив Белградкапи (*Belgradkapı*), а други далеко ван утврђеног града у Београдској шуми (*Belgrad ormanı*).³ Насеље у Београдској шуми (*Belgrad* или *Belgradcık köyü*) одавно не постоји будући да је крајем 19. века евакуисано, а током каснијих деценија и сасвим порушено.⁴ Налазило се у близини највећег вештачког језера са пијаћом водом (*Büyük barajı*).⁵

² Извори су детаљно наведени у студији Стојана Новаковића, па нема потребе понављати их у овом раду. С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 249-252. Марко Поповић додаје да се међу овим реликвијама налазила и рука Св. цара Константина. Она се данас чува у московском Кремљу, а могуће је да представља поклон који је деспот Стефан даривао Београдској митрополији. М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду, Истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004, 216. Потребно је ипак нагласити да су београдске реликвије највероватније пренете у Цариград као део ратног плена и да се рачунало на то да ће бити продате цариградском патријарху, што се коначно и догодило 1539. године. Чак постоји и један непоуздан податак о томе да је султан наводно претио патријарху да ће мошти бацити у море уколико их не буде откупио. Новаковић, *Балканска питања*, 252.

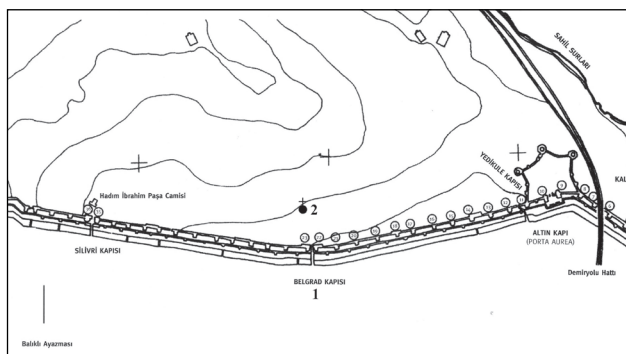
³ Новаковић, *Балканска питања*, 251-255.

⁴ А. Н. Çolak, *Belgrad Ormanı (bir doğa ve kültür mirası)*, İstanbul 2013, 188. Међутим, претпоставља се да је село и даље постојало све до Лозанског споразума 1923. године када су мештани коначно пресељени у Грчку. Н. Göktürk, *Belgradcık köyü*, İstanbul Ansiklopedisi beşinci cilt, ed. R. E. Koçu, (İstanbul 1961), 2477.

⁵ Данас је то парк који се зове *Falih Rıfki Atay Tabiat Parkı*. Интересантно је ипак да је у Београдској шуми било више села која су називана Београдским. То су: *Bağçe Belgrad köyü*, *Belgrad köyü*, *Kömürcü Belgrad köyü*, *Orta Belgrad köyü* и *Uzun Belgrad köyü*. Çolak, *Belgrad Ormanı*, 175-176. Насеље о којем се овде расправља помиње се под именима *Belgrad* или *Belgradcık köyü*.

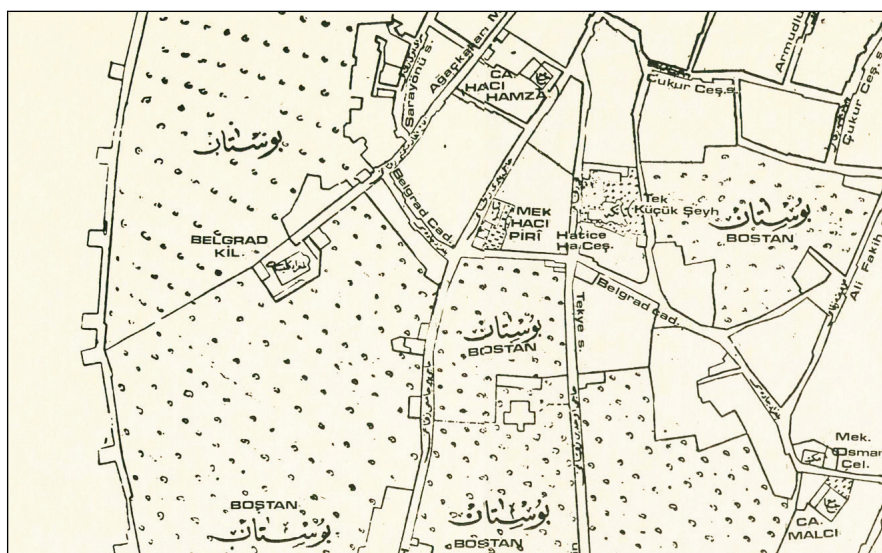
Сл. 2 Део цари-градских зидина са локацијама Београдске капије (1) и цркве Богородице Белградкапи (2), према Незиху Башгелену уз интервенције аутора

Fig. 2 The part of the Constantinopolitan walls with the locations of the Belgrade Gate (1) and the church of the Panagia Belgradkapı (2), after Nezih Başgelen with the interventions by author

Сл. 3 Реконструкција изгледа махале код Београдске капије у 19. веку, извор: САЛТ истраживачки центар, архив Екрема Хакија Ајвердија, Истанбул

Fig. 3 Reconstruction of the appearance of the city quarter near the Belgrade gate in the 19th century, source: SALT Research, Ekrem Hakkı Ayverdi archive, Istanbul

Становници села радили су на одржавању бране (*Büyük bent*) и аквадукта и били задужени за чистоћу воде која се одатле доводила све до утврђеног града.⁶ Временом је Београдско село ипак почело да представља претњу по чистоћу језерске воде. Услед учесталих загађења дошло је до појаве колере, па је одлучено да се становници села преселе на друге локације.⁷

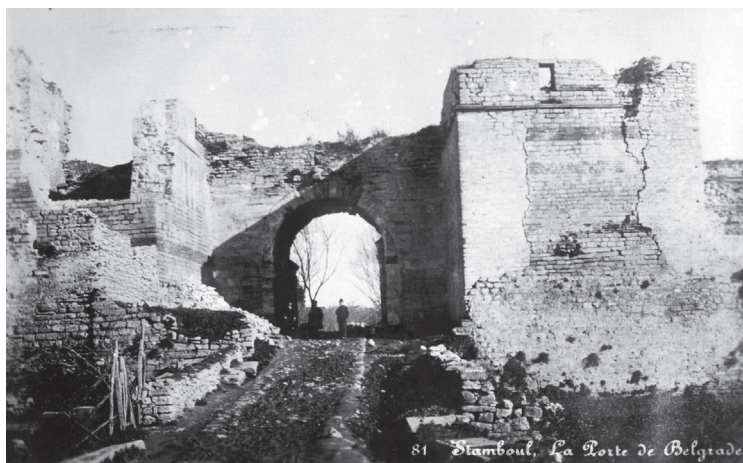
⁶ На месту данашње монументалне бране зване *Büyük bent*, која је сagraђена након 1722. године, постојала је у 16. веку знатно старија брана која је потицала још из рановизантијског периода. Та брана је изгледа обновљена у време султана Сулејмана након што су Београђани насељени на ову локацију. Çolak, *Belgrad Ormanı*, 48-49.

⁷ Становници села одлагали су ђубре у јаме па се приликом обимних падавина

Сл. 4 Београдска капија након реконструкције, фото: аутор

Fig. 4 The Belgrade Gate after the reconstruction, photo: author

Сл. 5 Београдска капија пре реконструкције, извор: САЛТ истраживачки центар, архив породице Улген, Истанбул

Fig. 5 The Belgrade Gate before the reconstruction, source: SALT Research, Ülgen family archive, Istanbul

На том месту данас још увек стоје остаци сеоске цркве која је, по свему судећи, саграђена тек почетком 19. века (сл.1). Имала је форму омање тробродне базилике и највероватније није имала бочне галерије ни куполу.⁸ Око 1887. године село је посетио Стојан Новаковић који је констатовао да тамо није затекао никакве трагове од некадашњег српског станов-

та прљавштина подземним путем мешала са водом у језеру. Такође, забележено је да су мештани у језеру прали одећу и појили стоку. Изгледа да је због тога у децембру 1893. године дошло до појаве колере у оближњем Бахчекоју. Евакуација села започета је крајем 1894. године. Çolak, *Belgrad Ormanı*, 182-188.

⁸ Локалитет цркве у Београдском селу сам марта 2019. године посетио и истражио са Небојшом Станковићем (тада стипендистом Универзитета Коч у Истанбулу) и Лауром Броверс (тада стипендисткињом Холандског института у Турској). Том приликом је закључено да објект потиче из новијег доба и да има аналогije са другим црквама које су подигнуте почетком 19. века у Цариграду као што је црква Св. Ђорђа из 1821. године у истанбулском насељу Кузгунђук. О резултатима овог истраживања планирамо да објавимо један засебан рад.

Сл. 6 Црква
Богородице
Белградкапи,
поглед са улице,
фото: аутор

Fig. 6 The church
of the Panagia
Belgradkapı, view
from the street,
photo: author

ништва и да је насеље било у потпуности грчко.⁹ Заправо, изгледа да је село насељено грчким, односно „рум“ становништвом још у 17. веку.¹⁰ Новаковић је сматрао да је једна група Београђана живела и у самом граду, тачније у махали код данашње Београдске капије (сл. 4).¹¹ До таквог закључка дошао је анализом старих градских планова и изучавањем дела Паспатеса и Скарлата Византија.¹² У правцу југ – север Београдска капија представља другу капију копнених цариградских зидина и следећа је у низу одмах након Златне капије (*Altın kapı* или *Yedikule kapısı*) (сл. 2). Аргументи које наводи Новаковић упућују на могућност да је добила назив по „Београдској махали“ која се налазила одмах до ње. Слично се може констатовати и на основу плана који је израдио Екрем Хаки Ајверди, а на којем је реконструисана ситуација у овом делу града током 19. века (сл. 3). Структура сигнирана као *Belgrad kil.*, односно Београдска црква, позиционирана је у оквиру башта (*bostan*) до самих зидина. Будући да је капија била преграђена, пут који води из махале завршава се код цркве. Посебно је занимљиво да је Ајверди као Београдску улицу (*Belgrad cad.*) означио ону која се од цркве низбрдо спушта према Саматји и обали Мраморног мора.¹³ Стога се може претпоставити да се „Београдска махала“ налазила у оквиру ове улице, а не око саме цркве која је била (као и данас) окружена баштама. Оближња Београдска капија је у византијско време била позната као Porta Ксилокеркос, а сматра се да је у периоду од 12. века па све до 1886. године била зазидана.¹⁴ Таква теза ипак није сасвим поуздана. Београдска капија је током 19. века, попут и неких других улаза, засигурно била преграђена јер се називала затвореном

⁹ Новаковић, *Балканска питања*, 253.

¹⁰ Göktürk, *Belgradcık köyü*, 2476.

¹¹ Новаковић, *Балканска питања*, 253-255.

¹² Ibidem, 250-252.

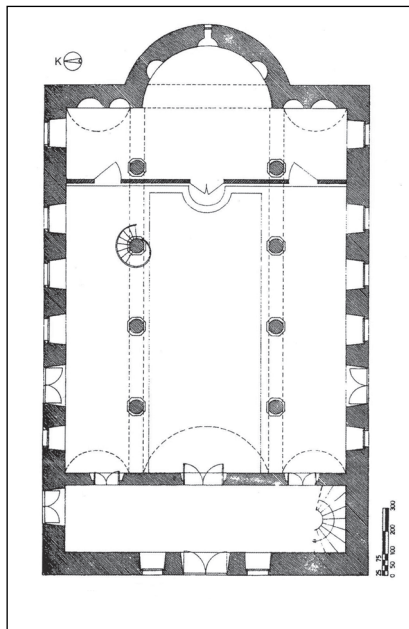
¹³ Данас су то *Küçük Efendi sokak* и *Hacı Kadın caddesi*.

¹⁴ İ. Tunay, *İstanbul sur kapıları*, İstanbul 2014, 66.

Сл. 7 Северна фасада цркве Богородице Белградкапи, поглед из дворишта, фото: аутор

Fig. 7 The north façade of the church of Panagia Belgradkapı, view from the courtyard, photo: author

Сл. 8 План цркве Богородице Белградкапи, према Заферу Караци
Fig. 8 The base plan of the church of Panagia Belgradkapı, after Zafer Karaca

капијом (*Kapalı kapı*).¹⁵ О томе пише и Детиер око 1873. године, али он наводи да је испред зазидане капије постојао османски мост, што би указивало на то да је једно време ипак функционисала као пролаз.¹⁶ Била је преграђена и раније, тачније у другој половини 18. века, што се види из плана који је израдио Франсоа Кауфер 1776, односно 1786. године.¹⁷ Кауфер је капију такође сигнирао као затворену (*Kapalı Kapoussi*). Коначно је отворена 1886. године да би се олакшао приступ грчкој Балуклу болници у близини градских зидина и вероватно је тек тада прозвана Београдском капијом.¹⁸ Крајем 19. и почетком 20. века била је веома разрушена, а њен данашњи изглед резултат је многобројних реконструкција (сл. 5).

Унутар утврђеног града у улици која води ка Београдској капији (*Hacı Hamza mektebi sokağı*) на броју 61. налази се поменута Богородичина црква из 19. века (тур. *Panagia Belgradkapı kilisesi*). Услед пада терена према градским зидинама објекат добрим делом почива на платформи која је додатно опасана високим зидом подигнутим или обнављаним

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ P. A. Dethier, *Le Bosphore et Constantinople: Description topographique et historique*. Vienne 1873, 48.

¹⁷ *Plan de la ville de Constantinople et des ses faubourgs tant en Europe qu'en Asie levé géométriquement en 1776 par Fr. Kauffer vérifié et augmenté en 1786* <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051> (приступљено фебруара 2021)

¹⁸ Tunay, *Istanbul sur kapıları*, 66.

1895. године (сл. 6).¹⁹ Двориште је врло скучено и унутар саме порте се грађевина не може сагледати у целости (сл. 7). Црква је саграђена 1837. године и посвећена је празнику Рођења Богородице. Зидана је од правилно тесаних камених блокова при чему се по боји камена и начину зидања јасно примећује да су горње деонице свих зидова оправљане. По архитектонској концепцији црква представља један од типских сакралних објеката какви су током првих деценија 19. века подизани широм Цариграда. Грађевина је у основи веома пространа јер има форму тробродне базилике са полукружном апсидом на истоку и правоугаоном припратом на западу (сл. 8). Изнад припрате и бочних бродова налазе се галерије. Црква је покривена ниским двосливним кровом и изнутра пресведена полуобличастим сводовима који су сасвим сигурно подигнути накнадно.²⁰ Звоник сачињен од металне конструкције на источној страни објекта је такође каснијег датума.²¹ Већина икона које се данас налазе у цркви, укључујући и оне на иконостасу, настале су после пожара у 60-им годинама 20. века.²²

Новаковић је око 1887. године забележио да су му грчки свештеници рекли да четири престоне иконе са ликовима Христа, Богородице, Св. Николе и Св. Јована на иконостасу цркве потичу из Београда.²³ Оно што данас знамо о тим иконама у потпуности је засновано на истраживањима Новаковића и Дерока будући да су изгореле у пожару средином 20. века. Дероко је заједно са Б. Вуловићем и Ђ. Петровићем последњи изучавао локалитет и то само пар година пре него што је црква запаљена.²⁴ Повод је

Сл. 9 Камена плоча са ћириличним натписом на јужној фасади цркве, фото: аутор

Fig. 9 The stone slab with the engraved Cyrillic inscription on the south façade of the church, photo: author

¹⁹ Та година је уписана на каменој плочи са приказом крста која је постављена изнад улаза у двориште цркве. Међутим, постоји податак да је црква поправљана у више наврата (1895. и 1908. године) и да је садашњи зид подигнут 1931. године уместо старог трошног зида који је постојао раније. Ђ. Букилица, *Чудотворни синџири у Цариградској, Београдској цркви*, *Синџири који су лечили „лудак свих вера“*, Време (23. фебруар 1932), 5.

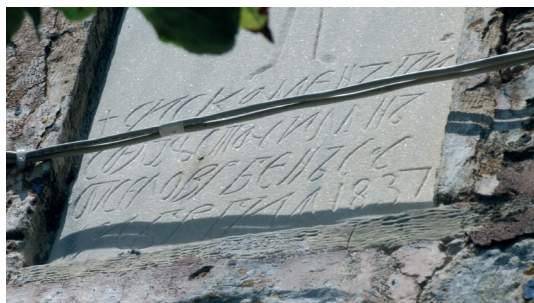
²⁰ Црква је изворно имала равну дрвену таваницу израђену од дасака које су бојене сиво-белом бојом. О томе пише Стојан Новаковић. Полуобличасти сводови дограђени су тек након пожара 1955. године. Новаковић, *Балканска питања*, 254.

²¹ Звоник вероватно потиче из почетка 20. века јер у Новаковићево време није постојао, а забележено је да је једно звоно купљено од приноса 1908. године. Пре тога су звона стајала на дрвету поред цркве. Букилица, *Чудотворни синџири*, 5.

²² Једино су старије две иконе које се данас налазе у јужном броду цркве. На једној је приказан лик Богородице и она потиче из 1931. године, а на другој је представљено житије неког мученика. Ова икона је веома потамнела и могуће је да је стајала у цркви и пре пожара 1955. године.

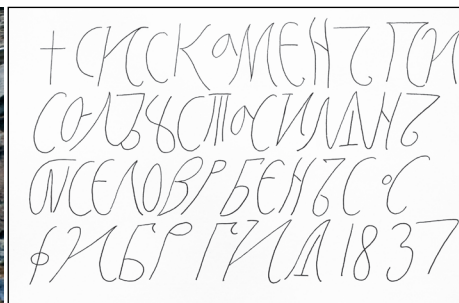
²³ Новаковић, *Балканска питања*, 254.

²⁴ А. Дероко, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, *Старинар нова серија*

Сл. 10 Ћирилични натпис на јужној фасади цркве, фото: аутор

Fig. 10 The Cyrillic inscription on the south façade of the church, photo: author

Сл. 11 Ћирилични натпис на јужној фасади цркве, цртеж: аутор

Fig. 11 The Cyrillic inscription on the south façade of the church, drawing: author

била ранија Новаковићева студија на основу које је Дероко претпоставио да би Богородичина икона са иконостаса цариградске цркве могла да представља чувену средњовековну икону из Београдске митрополије.²⁵ Штавише, Новаковић је приметио и делимично сачуван ћирилични натпис на икони Св. Николе.²⁶ На њој је била сигнирана 7047. година од стварања света, односно 1539. година по нашем календару, због чега је помислио да је натпис додат накнадно и да су иконе старије.²⁷ Запис ове године потврдио је пола века касније и Александар Дероко.²⁸ Ипак, Дероко је убедљиво тврдио да иконе са ликовима Богородице, Христа и Св. Николе по стилу и формату представљају засебну групу и највероватније датирају из истог периода, односно из 1539. године.²⁹ Стога је постало јасно да ове иконе нису донете из Београда након османског освајања, већ да су настале нешто касније у самом Цариграду или негде другде. У том смислу, посебно је значајан податак који износи Керамеус да је исте 1539. године цариградски патријарх Јеремија I од српских досељеника откупио реликвије и пренео их у манастир Богородице Памакаристос у којем се у то време налазила Патријаршија.³⁰ Мошти Св. Петке су се ту чувале све до 1641. године када

III – IV, (Београд 1955), 217-221. Дероко је посетио цркву и након пожара и тај извештај одмах објавио у наредном броју Старицара. исти, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, Старицар нова серија V – VI, (Београд 1956), 363-364.

²⁵ Приликом посете Београду 1315. године пред овом иконом поклонила се краљица Симонида жена краља Милутина. Сматра се да се та иста икона чувала у митрополијској цркви Успења Богородице коју је почетком 15. века обновио деспот Стефан Лазаревић. Поповић, Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије*, 214, 216.

²⁶ Новаковић, *Балканска питања*, 254-255.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Дероко је копирао и објавио натпис са иконе Св. Николе, али према мом сазнању натпис није никада протумачен. Дероко, *Београдска икона*, 220.

²⁹ Икону са ликом Св. Јована није детаљније анализирао јер је закључио да „не припада ни по формату ни по стилу предњој групи“. *Ibidem*, 219-221.

³⁰ A. Papadopoulos-Kerameus, *Naoi tē s Konstantinouπόλεως κατὰ τὸ 1583 καὶ 1604*, ΚΕΦΣ 28, (1904), 131. Овде се поставља питање о каквом се „откупу“ тачно радило, ако су реликвије биле пренете у Цариград као део султановог ратног плена.

су предате молдавском кнезу Василију Лупулу и пренете у Јаши, где се и данас налазе.³¹ Подударање у времену настанка икона са годином откупа реликвија могло би да укаже на то да су Београђани од добијеног прихода поручили нове иконе за своју цркву. Уколико је такав след догађаја током векова погрешно интерпретиран, објаснило би се усмено предање о томе да три престоње иконе које су видели Новаковић и Дероко наводно потичу из Београда.

Након што су ове иконе изгореле у пожару 1955. године наши научници нису наставили да се подробније баве изучавањем цариградске цркве. У скорије време тој теми посветио је пажњу једино турски истраживач Зафер Караџа. Он је цркву Богородице Белградкапи изучавао као део корпуса сакралних грађевина које су у Истанбулу подигнуте у периоду пре танзиматских реформи (пре 1839. године).³² Захваљујући његовој анализи, постало је јасно да је садашња црква саграђена из темеља 1837. године.³³ О старијој цркви на овом локалитету се зна врло мало иако се помиње у неколицини извора. Између осталих, њу наводе Трифон (1583), Петракис (1604), Смит (1669) и Ховханесјан (крај 18. века).³⁴ Трифон је крајем 16. века назива црквом Св. Петке у Бели-махали.³⁵ Изгледа да је током наредног века добила нову посвету јер је Патеракис и Смит помињу као цркву Панагије Београдске.³⁶ Слично је убележена и на плану Франсоа Кауфера из 1786. године где се наводи као *Beligradi Eglise Grecque*.³⁷ На каснијим плановима из 19. и првих деценија 20. века помиње се и као *Eglise de Belgrade, Panagia de Belgrade* и *Panagia ton Weligradionkirche*.³⁸

Изгледа да су се до тренутка продаје цариградском патријарху налазиле у поседу Београђана, али није јасно какву су они компензацију добили за светиње које су највероватније морали да предају.

³¹ *Ibidem*.

³² Z. Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul 2008, 208-215. İdem, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri* (4), İstanbul 2006, 128-133. Такође, Караџа је публиковао засебан текст о овој цркви и у оквиру новије енциклопедије о Истанбулу. İdem, *Panayia Belgradu Kilisesi*, Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi cilt 6, (İstanbul 1994), 209.

³³ Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi*, 209.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*. Papadopoulos-Kerameus, *Ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, 121.

³⁶ Због различитих назива у изворима Керамеус је помишљао да је црква Св. Петке у Београдској махали срушена и да је на том месту затим подигнута нова Богородичина црква. Papadopoulos-Kerameus, *Ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, 121. Иако се таква теза не може искључити, делује могуће да је црква само променила посвету, посебно када се узме у обзир податак да су реликвије Св. Петке вероватно продате цариградском патријарху већ 1539. године. Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi*, 209.

³⁷ Видети нап. 16.

³⁸ *Plan de Constantinople et de ses faubourgs d'après Kauffer et Joseph de Hammer avec l'indication des quartiers de la ville (Mahalle) et les changements qui s'y sont opérés depuis les années 1776 et 1786 jusqu'à l'année 1831. Paris 1836* <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/112045>; *Carte touristique d'Istanbul établie sur les plans officiels de la ville par E. Mamboury* <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123858>; *Topographische und archaologische Karte von Byzantion Konstantinopel im mittelalter gezeichnet*

У једном од Караџиних радова посебну пажњу привлачи труд да се протумачи натпис на старословенском језику са камене плоче која је узидана у јужни зид постојећег објекта.³⁹ Натпис је доста нечитак, али се јасно види да је на самом крају текста забележена 1837. година (сл. 9-11). Занимљиво је да Новаковић помиње једну другу плочу која се налазила изнад западног улаза на којој је писало да је црква обнављана 1837. године.⁴⁰ Данас на том месту нема плоче са поменутиим натписом (уместо ње узидана је нова мермерна плоча украшена мотивом лавовског венца и без икаквог текста) па делује могуће да је првобитна плоча уништена приликом пожара 1955. године. У сваком случају, у близини јужног портала уграђена је камена плоча на којој је испод нешто већег приказа крста у четири реда исклесан ћирилични натпис (сл. 9). Сличних плоча са мотивима крста има на више места на фасадама цркве и неке од њих сигурно потичу из времена обнове у 20. веку. Тумачењем ћириличног натписа са плоче на јужној фасади једино се бавио Зафер Караџа. Његова верзија превода публикована је на турском језику и гласи: „(Bu) kitabe Aziz Stasim’i kutsa-takta. Belgrad 1837.“ или у слободнијем преводу на српски „(Овај) натпис је у славу Светог Стасима. Београд 1837.“⁴¹ Међутим, одмах се може наслутити да је део Караџиног превода нетачан јер светац под тим именом није познат у православном хришћанству. Штавише, изгледа да се у самом тексту не помиње ни Београд. Као што је већ речено, текст је прилично нечитак па се стога поменутом аутору не може замерити на почињеним грешкама. У оквиру овог истраживања натпис је другачије протумачен и могао би да гласи овако:

† снскаменъпи
сѡлѣустасѡланъ
отсѡловрѡенъс
фнѡргна 1837

односно: „† снс каменъ писѡлѣ уста сѡланъ от сѡло врѡенъс · с фнѡргна 1837“ или у слободнијем преводу на савремен језик: „† из камена писао је уста (мајстор) Силјан од села Врбен · фебруара 1837. године“ (сл. 11).⁴² Дакле, изгледа да су приказ крста и натпис испод њега дело клесара Силјана из села Врбен у близини Мавровског језера у Северној Македонији. Читав овај регион североисточно од града Дебра био је у 19. веку познат по врским мијачким градитељима и уметницима.⁴³ Они су у потрази за

von Misen (M.I.S. Nomidis) 1938 <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/98312> (приступљено фебруара 2021)

³⁹ Karaca, *Istanbul'da Tanzimat Öncesi*, 210.

⁴⁰ Новаковић, *Балканска нумања*, 254.

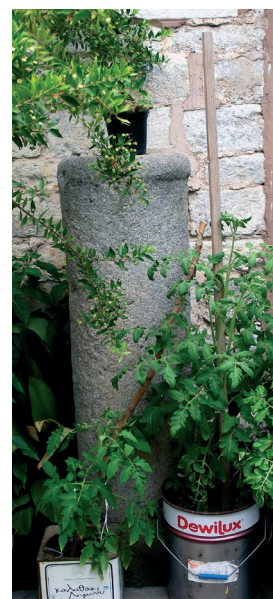
⁴¹ Karaca, *Istanbul'da Tanzimat Öncesi*, 210.

⁴² На крају помена „сѡла Врбен“ исклесано је сувишно слово „с“ (от сѡло врѡенъс) које вероватно представља грешку јер се не уклапа у предложено тумачење натписа. Такође, слово „с“ понавља се и у наставку текста приликом навода месеца и године (с фнѡргна 1837) што указује да је доиста могло да буде грешком исписано два пута.

⁴³ О мијачким градитељима, зографима и дуборесцима видети И. Женарју, *Црквена уметност XIX века у Рашко-Призренској епархији (1839-1912)*, Београд 2016, 71-102.

послом неретко напуштали своје домове и одлазили на печалбу у удаљене крајеве. Силјан, који би такође могао бити Мијак, представио се као „уста“ што на турском језику значи мајстор заната. Стога нимало не изненађује чињеница да се један од вештијих уметника из овог региона обрео у групи ангажованој на изградњи црква у османској престоници. Такође, сасвим је могуће да је ово исти Силјан из села Врбен за којег постоји податак да је 1844. године у Истанбулу подржао штампање једне књиге.⁴⁴ Обзиром да је „уста“ Силјан у Истанбулу радио, а можда и живео, могуће је да је управо он издејствовао да се поменута књига објави.

Силјан је свакако био припадник веће цариградске радионице која се састојала од неколицине мајстора и помоћника. Међу њима се налазио и хаџи Николас Мирасан који би могао да буде градитељ ове цркве јер се хаџи Николаос помиње и као архитекта цркве Св. Ђорђа из 1836. године код Једренске капије (*Edirnekapi*) цариградских зидина.⁴⁵ Он се потписао на другој плочи са приказом крста која је узидана у јужни угао источне фасаде цркве Богородице Белградкапи. Поред Силјана и хаџи Николаса, у овој групи били су Костас, Киаз и Димитри Зоупан који су своје потписе на грчком језику урезали на плочама са крстовима које су уграђене у фасаде објекта.⁴⁶ Њихова радионица је изградњу цркве највероватније привела крају 1837. године јер се та година помиње у натпису који је исклесало Силјан, али и на плочи на којој се потписао хаџи Николас. Извесно је и то да је црква наново изграђена из темеља јер је подигнута у истом маниру као и остале цариградске цркве из тог периода. Такође, у њеној архитектури нема приметних одступања која показују икакве надградње старијих слојева, уколико се изузму интервенције предузете на рестаурацији цркве након пожара 1955. године. Занимљиво је да Новаковић наводи податак који је добио од тамошњих свештеника да је црква „оправљана 1837. и ... да се раније налазила у развалинама“.⁴⁷ Руине тог старијег објекта су пре изградње ове цркве свакако морале да буду расклоњене. Фрагменте архитектонских елемената који су јој некада припадали, попут делова старих стубова, капитета и конзола, фотографисао је пре пожара Александар Дероко.⁴⁸ Ти елементи нису били узидани у нови објект као сполије, већ су били „изложени“ уз јужну фасаду цркве (фрагменти два стуба и данас

Сл. 12 Део каменог стуба са старије грађевине испред јужног улаза у цркву, фото: аутор

Fig. 12 The part of the column from the previous structure in front of the south church entrance, photo: author

⁴⁴ У питању је књига извесног Атанасија Иванова „Первоначална наука за должностите на човека“ чије су штампање у Цариграду подржали Силјан и Трпо из села Врбен. Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*, София 1931, 13.

⁴⁵ Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi*, 247. Караџа ипак није разматрао ову могућност. *Ibidem*, 575.

⁴⁶ *Ibidem*, 210-211.

⁴⁷ Новаковић, *Балканска питања*, 254.

⁴⁸ Дероко, *Београдска икона*, 218, сл. 6.

стоје испред јужног улаза) (сл. 12). По упадљивој дубини израде рељефа на капителу који је снимио Дероко може се закључити да је овај елемент највероватније потицао из прве половине 6. века.⁴⁹ Обрађен је у тзв. *ajouré* стилу који је карактеристичан за капителе јустинијанове епохе.⁵⁰ Деликатно изведени рељефи попут ових били су лако подложни физичким оштећењима. То се може видети и на примеру капитела са локалитета цркве Богородице Белградкапи. На њему је већина декорације отпала, а вероватно је био украшен мотивима стилизованог акантусовог лишћа попут капитела у Светој Софији и цркви Св. Серђа и Ваха. Наведено датовање капитела би указивало да се на овом месту још од давнина налазила знатно старија структура која је сасвим срушена тек почетком 19. века. Иако Караџа сматра да су Београђани 1523. године саградили потпуно нову цркву, судећи по остацима пластике из рановизантијског периода делује вероватније да су они том приликом обновили неку старију грађевину.⁵¹ Тај објект је могао да се налази и у склопу запустелог манастирског комплекса, ако се узме у обзир чињеница да се у овом делу града налазило неколико ромејских манастира. Неки од њих су након османског освајања преобрађени у муслиманска светишта и дати на коришћење дервишким редовима. Дobar пример је оближња Коџа Мустафа-пашина џамија (некадашња црква манастира Св. Андреје) која је припала утицајном реду халветија познатих као Зумбулије.⁵² Стога не чуди што се и данас код појединих градских капија могу видети гробнице дервишких светаца, а једна од капија зидина (*Mevlanakapı*) добила је назив по оближњој мевлевијској текији.⁵³ Штавише, код Београдске капије (у византијско време познатом као Porta Ксилокеркос) се некада доиста налазио један од значајнијих манастира од којег до данашњих дана није преостало никаквог трага. У питању је манастир Св. Маманта за који се сматра да је основан у 6. веку од стране Јустинијановог коморника Фарасманеса и да га је затим додатно проширила и украсила Гордија сестра цара Маврикија.⁵⁴ Познато је да су након трагичне судбине цара Маврикија у манастирској цркви била похрањена тела овог владара и његове породице.⁵⁵ Комплекс је током векова у два наврата драстичније обнављан. Први пут у позном 10. веку иницијативом Симеона Новог Богослова, који је био игуман манастира

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Овом приликом се захваљујем мојој менторки и професорки Филолошког факултета Универзитета у Истанбулу Асну Билбан Јалчин на консултацијама у вези са датовањем овог капитела.

⁵¹ Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi*, 209.

⁵² Због тога је ова џамија позната и као *Sümbül Efendi camii*.

⁵³ М. В. Tanman, *Yenikapı Mevlevihanesi, İstanbul'da Mevlanakapı dışında XVI. yüzyılın sonunda kurulan ve Mevlevi kültürünün gelişiminde önemli yeri olan mevlevihane*, TDV İslam Ansiklopedisi cilt 43, (İstanbul 2013), 463.

⁵⁴ A. M. Talbot, *Mamas, Monastery of Saint*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. 2, (New York, Oxford 1991), 1278; P. Grierson, C. Mango, I. Ševčenko, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042); With an Additional Note*, Dumbarton Oaks Papers vol. 16, (1962), 47.

⁵⁵ Grierson, Mango, Ševčenko, *The Tombs and Obits*, 47, са нап. 87-89.

Сл. 13 Остаци
агиазме у јужном
делу дворишта
цркве, фото:
аутор

Figures:

Fig. 13 The re-
mains of aghiasma
in the south sec-
tion of the church
courtyard, photo:
author

25 година, и још једном у 12. веку у време цара Манојла Комнина.⁵⁶ Последњи податак о постојању манастира Св. Маманта потиче из 1399. године, па делује могуће да је он још увек стајао на том месту и 1521. године када су овде настањени досељеници из Београда.⁵⁷ Да су којим случајем Османлије комплекс дале на коришћење неком од дервишких редова, вероватно би се у топографији Истанбула очувало сећање на њега и до данашњих дана. У прилог тези да се манастир Св. Маманта можда налазио на локацији данашње цркве код Београдске капије ишла би и мапа коју је у својој књизи публиковао Магдалино.⁵⁸ На њој је овај врсни познавалац историје Цариграда убицирао локацију манастира Св. Маманта готово на истом месту где се данас налази и црква Богородице Белградкапи.⁵⁹

Треба имати у виду да је 1521. године султан Сулејман засигурно преселио већи број становника Београда у Истанбул и да њих нису чиниле само занатлије, као што се то обично мисли. Група која је насељена у селу у Београдској шуми је свакако била наменски одабрана да би радила на изградњи и одржавању водовода. Што се тиче Београђана који су живели у градској четврти, они су такође могли да се баве одређеном врстом заната. Штавише, будући да су са собом донели светиње из Успенског манастира и да их је приликом доласка у Цариград можда дочекао и сам патријарх, међу њима је највероватније било представника цркве и монаштва.⁶⁰ Због тога се намеће претпоставка да је монасима дат на коришћење запустели манастир Св. Маманта који су они убрзо могли да обнове и врате у функцију. Занимљиво је да се на јужној страни цркве могу видети остаци једне срушене агиазме, односно места на којем се некада налазила света вода

⁵⁶ Talbot, *Mamas, Monastery of Saint*, 1278.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Ова књига ми је била доступна само у преводу на турски језик. P. Magdalino, *Orta çağda İstanbul, Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, İstanbul 2010, 8-9. Иста мапа штампана је у већем формату у виду засебног додатка и на крају књиге.

⁵⁹ Манастир Св. Маманта заведен је под бројем 69. *Ibidem*.

⁶⁰ Новаковић, *Балканска питања*, 250.

(сл. 13). Новаковић ју је описао као капелицу „са старинским иконама и добром пијаћом водом“ што упућује на претпоставку да се радило о некој врсти извора попут оног који постоји у крипти цркве Богородице Извора живота недалеко од Силивријске капије – данас позната као *Balıkli kilisesi*.⁶¹ Над извором је била подигнута структура која је вероватно имала форму циборијума јер се наслућује да је агиазма била кружног облика. Од ње су се сачувала два камена профила на боковима – по свему судећи базе на којима су почивали шестоугаони стубићи – и између њих трапезоидни камен са приказом крста. Можда је и ова агиазма била обнављана у време када је грађена нова црква у 19. веку. На базама стубића се још увек могу видети трагови клесане декорације. Међутим, она би могла да буде и знатно старија, а можда је некада представљала део манастира Св. Маманта за који се сада може претпоставити да се налазио на овој локацији.

Крајем 15. века је овај део града, а посебно суседни квартал Саматја (*Samatya*), још увек био претежно настањен ромејским и јерменским становништвом.⁶² Тако је остало и током наредних векова све до немира који су избили 1955. године.⁶³ Међутим, већ у другој половини 15. и посебно током 16. века приметна је тенденција да се и те градске четврти исламизирају, па су у њима почеле да се подижу џамије и оснивају дервишке текије. У непосредној близини Београдске капије су током друге половине 16. века подигнуте две џамије које се до данас нису сачувале у изворном облику јер су значајно обнављане. Симптоматично је ипак то да су обе богомоље подигли произвођачи коже (*debbağlar*) хаци Хамза и Искендер Челебија. Такав податак нимало не изненађује ако се има у виду да је читав квартал са друге стране зидина под називом Казлучешме (*Kazlıçeşme*) представљао центар кожарске индустрије у Истанбулу тога времена, а и вековима касније.⁶⁴ У деценијама након освајања Цариграда султан Мехмед II Фатих подигао је у овом делу града чак 360 дебахана (*debbağhane*) у којима се за потребе османске војске штавила огромна количина коже.⁶⁵ Стога се може претпоставити да је и хришћанско становништво из Београдске махале могло да се бави сличном врстом посла којег је тада свакако било на претек у овом делу града.

На основу последњих истраживања предузетих на локалитету цркве Богородице Белградкапи у Истанбулу у овом раду изнето је неколико нових теза. Као прво, одбачено је тумачење ћириличног натписа са јужне фасаде цркве које је предложио Зафер Караџа. У том натпису се не помиње Београд, нити било какав светац, већ садржи потпис мајстора Силјана из села Врбен у Македонији који је вероватно био клесар, а можда и један од градитеља цркве. Црква је сигурно завршена 1837. године, што потврђује и

⁶¹ *Ibidem*, 254.

⁶² İstanbul, *Samatya*, Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi cilt 6, (İstanbul 1994), 431. (аутор текста потписао се псеудонимом Истанбул)

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ H. Yelmen, *Debbağlık*, Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi cilt 3, (İstanbul 1994), 13-14.

⁶⁵ *Ibidem*, 13.

овај натпис. Што се тиче старије цркве код Београдске капије, која је сасвим порушена почетком 19. века, о њеном историјату се сада могу изнети неке нове претпоставке. На основу архитектонске пластике коју је фотографисао Дероко, изгледа да је још у 6. веку на овом месту постојала некаква црква. Будући да се такав податак поклапа са потенцијалном локацијом манастира Св. Маманта код Порте Ксилокеркос (Београдске капије) који је основан у 6. веку, делује могуће да је данашња црква подигнута на месту рушевина овог византијског манастира. На такву претпоставку указују и остаци агиазме која се некада налазила уз сам објект и која би могла бити знатно старија. Уколико се прихвати теза да се црква Панагије Београдске, односно црква Св. Петке у Београдској махали, налазила управо на овом месту, онда се долази до закључка да је то доиста могла да буде некадашња црква Св. Маманта. Могуће је да су Београђани који су након 1521. године насељени у ову градску четврт обновили запуштену манастирску цркву да би у њој привремено чували светиње које су донели из Београда. Међутим, оне су се ту налазиле само до 1539. године када су откупљене и пребачене у цариградску патријаршију, односно манастир Богородице Памакаристос.⁶⁶ Можда је из тог разлога црква првобитно била посвећена Св. Петки да би у 17. веку променила посвету и постала позната као Панагија Београдска. Три престоње иконе из 1539. године, које су пре пожара у 20. веку стајале на иконостасу данашње цркве, представљале су главни материјални доказ ка могућем поистовећивању овог локалитета са некадашњом „Београдском црквом“. По свему судећи, оне су настале исте године када су цариградском патријарху Јеремији I продате реликвије из Београда. Стога, делује могуће да је израда ових икона финансирана приходом од продаје реликвија и да су се оне првобитно налазиле на иконостасу старије цркве на овом локалитету. Будући да су и те иконе уништене, поједине тезе и даље остају у домену претпоставки. Међутим, поред усмене традиције, која није сасвим поуздана, неколицина података ипак указује на могућност да се хришћанска махала са тзв. Београдском црквом налазила у овом делу Истанбула. Можда је значајно и то што се оближња капија цариградских зидина данас назива Београдском, а њен назив током протеклих векова није био јасно дефинисан. Што се тиче будућих истраживања о насељима Београђана у Истанбулу, пажњу би свакако ваљало посветити рушевинама цркве у некадашњем Београдском селу. Иако је и овај објект подигнут у новије доба, није искључено да почива на месту неке знатно старије грађевина. До данас на том локалитету нису предузета никаква археолошка истраживања.

⁶⁶ Додуше, овакав закључак се може односити само на поменуте реликвије док судбина Богородичине иконе и даље остаје неразјашњена.

Vladimir Božinović

(Ph.D. Candidate Faculty of Letters, University of Istanbul)

THE CHURCH OF PANAGIA BELGRADKAPI IN ISTANBUL
IN THE LIGHT OF MORE RECENT RESEARCH

The paper focuses on the analysis of the church of Panagia Belgradkapı in Istanbul which was erected in the 19th century near the Belgrade gate of the Constantinopolitan walls.

The present structure was most likely constructed on the site of an older church built or restored by the imprisoned Serbs who were settled in Istanbul after the Ottoman conquest of Belgrade in 1521. The citizens of Belgrade were settled on two locations – outside the city in the nowadays Belgrade forest and in the quarter of Belgradkapı next to the Belgrade gate of the city walls. According to the written testimonies, they brought to Constantinople relics of prominent saints (St Paraskeve and Empress Tephano) and the miraculous icon of the Holy Virgin – the palladium of Belgrade. The relics were kept in the church in the neighborhood of Belgradkapı presumably until 1539 when they were sold to the Patriarch of Constantinople. The old church was completely demolished in the first decades of the 19th century and even after the construction of the new temple on this site, the oral tradition still claimed that some of the icons from its iconostasis originated from Belgrade.

Unfortunately, the present-day church was heavily damaged in the fire in 1955. In this tragic event, the entire interior of the structure was turned into ash. Before the icons from iconostasis were lost in the fire, Serbian scholars Stojan Novaković and Aleksandar Deroko had the opportunity to study them more closely. Deroko established that icons were most likely executed in 1539 for the templon of the previous church on this site. This was attested by the partially preserved Cyrillic inscription on one of the icons. It is interesting that in 1539 Patriarch of Constantinople Jeremiah I purchased the relics of St Paraskeve (St Petka) and transferred them to the monastery of Pammakaristos which at the time functioned as the seat of the Patriarchate. It appears that the execution of these icons is somehow related to this event.

The history of the previous church near the Belgrade gate is unclear. The decoration of one column capital (destroyed in the fire in 1955) which existed in the courtyard of the present church indicates that the history of the site goes back to the 6th century and the time of Emperor Justinian. Furthermore, this column capital perhaps belongs to the monastery of St Mamas at the Xylokerkos which once stood in the vicinity of the Belgrade gate, previously known as the Porta Xylokerkos. The monastery was founded in the 6th century by Justinian's Chamberlain Pharasmanes and was enlarged and further endowed by Gordia, a sister of Emperor Maurice. The monastery was last attested in 1399 and it is possible that it still stood on this site at the beginning of the 16th century. Therefore, it seems probable that the present church of Panagia Belgradkapı was erected on the site of the monastery of St Mamas and that citizens of Belgrade who were settled in this part of the city have restored the previous monastic church. This structure presumably still existed in the modified form until the beginning of the 19th century when it was completely demolished and the new church was erected on its site.

The new foundation in the form of a three-aisled basilica was built in 1837. Some of the employed builders and artisans such as Nicholas Mirasan (presumably master-builder), Kostas, Kiaz, and Dimitri engraved their signatures on stone slabs with depictions of crosses that are built into facades of the church. Particularly interesting is one slab with the Cyrillic inscription located on the south church façade. This inscription was previously analyzed by Turkish scholar Zafer Karaca who posed that it mentions the name of a certain orthodox saint and the city of Belgrade. However, a more detailed analysis of the inscription shows that it contains the signature of the artisan called Siljan from the village of Vrben in Macedonia who was also employed on the construction of the new church in 1837.